[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]

[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

بررسی انطباقی شعر پروین اعتصامی و آثار یوسف اعتصام‌الملک

قدسیه رضوانیان*

مریم محمودی‌نوسر**

چکیده

پروین اعتصامی از شاعران صاحب‌سبک و برجستهٔ عصر مشروطه و فرزند یوسف اعتصامی است. اعتصام‌الملک (۱۲۵۳-۱۳۱۶ش) نیز از جمله روشنفکران بزرگ اواخر دورهٔ قاجار و از پیش‌گامان ترجمه و آغازکنندگان رمانتیسم در ایران است که با ترجمهٔ آثار مختلف و نگارش در زمینه‌های گوناگون، نقشی مؤثر در رویکرد مدرن به ادبیات و البته زندگی در ایران داشته‌است. شائبهٔ تقلید و اقتباس کلی پروین از اعتصام‌الملک از جمله مسائلی است که همواره محققان مختلف در دوره‌های گوناگون به آن اشاره کرده‌اند. این پژوهش با استفاده از شیوهٔ آماری‌ـتحلیلی، به بررسی میزان و چگونگی این تأثیرپذیری در زمینه‌های مختلف (واژه، تصویر، محتوا و کنشگران روایت) پرداخته و به این نتیجه رسیده‌است که اگرچه اعتصامی بسان هر شاعر دیگری از زمینه‌های فکری گوناگون در شعر خود متأثر بوده‌است، به‌دلایل کاملاً روشن، از آثار پدر خویش بیش از دیگران تأثیر پذیرفته و البته، تأثیرپذیری با تقلید و سرقت متفاوت است، اما آنچه حاصل این پژوهش است، نوآوری‌های شاعر است در شکل و قالب، نوع نگاه و درمجموع سبک ویژه و نیز استقلال او در اندیشه و رویکردها ـبه‌خصوص در حوزهٔ تفکرات مشترکـ که از او شاعری ماندگار و صاحب‌نام آفریده است.

کلیدواژه‌ها: پروین اعتصامی، شعر، تأثیرپذیری، یوسف اعتصام‌الملک.

* دانشیار دانشگاه مازندران Ghrezvan@umz.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران msmahmoodi_13@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۴/۸/۱۸

دوفصلنامهٔ زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۴، شمارهٔ ۸۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۵

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]

[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

۱. مقدمه

آشنایی با جوامع غربی و فرهنگ و ادبیات آن کشورها و نیز پیدایش گرایش‌های جدید در عصر مشروطه، سبب شد تا "ترجمه" به‌منزلهٔ جنبشی نوظهور پدیدار شود. بدین‌ترتیب، شماری از ادیبان روشنفکر به ترجمهٔ آثار رمانتیک اروپایی پرداختند، رویکردی که تأثیراتی عمیق و پایدار در روند تحوّل و تکامل شعر و ادب فارسی به جا گذاشت. گرچه در کتاب‌های تاریخ ادبیات معاصر و آثار برجستهٔ تحلیلی این عصر، به تأثیر ترجمه از زبان‌های اروپایی اشاره شده، به نقش اقتباس و وام‌گیری در تحول ادبی ایران آن‌طور که باید پرداخته نشده‌است. نقش شاعرانی چون بهار، ایرج، پروین و دیگران که «توانستند نظام شعر فارسی را با اقتباس و وام‌گیری ادبی غنی سازند و گسترش دهند» (کریمی‌حکاک، ۱۳۸۴: ۲۵۹)؛ شاید بدان‌دلیل که معمولاً وام‌گیری در سطوح مختلف آن (تأثیرپذیری، اقتباس، تقلید و...) در تقابل با آفرینش ادبی قرار می‌گیرد، اما درواقع این‌گونه نیست. در هریک از این آثار، جنبهٔ تقلید و تأثّر از اثر مبدأ به‌ویژه در حوزهٔ مضمونی جلب توجه می‌کند، اما این نوع گزینش‌ها، سبک هنرمند و شیوه‌های هنری اوست که درنهایت به اثر ماهیتی مجزا می‌بخشد. اساس هنر و ادبیات بر بدعت و نوآوری است، اما سرشت بینامتنی متون، آنها را در پیوند ناگزیر با یکدیگر قرار می‌دهد، امری که هرگز به‌معنای ارزش هنری یکسان آن متون نیست.

یکی از شاعرانی که همواره شائبهٔ تقلید درباب شعرش مطرح شده پروین اعتصامی است. تردیدی نیست که "اعتصام‌الملک"، پدر پروین، با یادداشت‌های مختلف خود، ازجمله ترجمهٔ رسای آثار گوناگون، به‌ویژه اندیشه‌های غربی و آثار رمانتیک فرانسه، از سرچشمه‌های کلان آفرینش‌های هنری پروین است، اما به‌سبب گستردگی این تأثیرپذیری آشکار و نیز با توجه به نسبت خانوادگی آنها، برخی محققان پا فراتر نهاده و حتی اشعار پروین یا بخشی از آثار دورهٔ آغاز شاعری او را از آن اعتصام‌الملک می‌دانند؛ برای مثال، فضل‌اللـه گرکانی در کتاب *تهمت شاعری* اساس کار را بر اثبات این ادعا قرار داده است که اشعار پروین از آن مردی است مثل دهخدا یا یوسف اعتصامی. آیتی نیز در *کشف‌الحیل*، از شخصی به نام رونق‌علی‌شاه سخن می‌راند و اشعار پروین را سرقتی از آثار او می‌داند. در شماری از کتاب‌ها و مقالات نیز به‌گونه‌ای تلویحی اشاره‌هایی به تأثیرپذیری او شده است؛ مثلاً زرین‌کوب در مقالهٔ «پروین، زنی مردانه...»، به این مسئله اشاره کرده است یا پرداخت به‌نسبت مفصل‌تر یوسفی در *چشمهٔ روشن* که ضمن اشاره به وام‌گیری پروین از آثار اعتصام‌الملک، ارزیابی کوتاه و گذرایی نیز از تعدادی از اشعار به‌دست می‌دهد. به‌هرصورت، با وجود بحث‌های پراکنده دربارهٔ این موضوع، تاکنون هیچ پژوهش علمی متقن و مستقلی

دراین‌باره صورت نگرفته است. مقالهٔ حاضر بر آن است تا با ارائه و تحلیل شواهد گوناگونی از خود این آثار، به دور از رویکردهای رایج فمینیستی و افراطی، میزان و چگونگی ارتباط شعر پروین را با آثار اعتصام‌الملک، درقالب پژوهشی علمی و دقیق، شرح دهد و تبیین کند. این پژوهش برمبنای اشعار پروین اعتصامی براساس نسخهٔ چاپی ابوالفتح اعتصامی (۱۳۳۳)، چاپ چهارم است و در ارجاع، عدد داخل کمانک، نشان‌دهندهٔ شمارهٔ صفحه بیت موردنظر است و آثار مختلف یوسف اعتصامی ازجمله *تربیت نسوان*، *خدعه و عشق*، *تیره‌بختان*، *سیاحتنامه* و به‌ویژه نشریهٔ *بهار* که درجهت پاسخ به دو سؤال اصلی تحت بررسی قرار گرفته‌اند: ۱. آیا پروین در اشعارش تحت تأثیر آثار اعتصام‌الملک بوده است؟ و ۲. میزان و چگونگی تأثیرپذیری به چه شکل بوده است؟

در این پژوهش، آثار مختلف این دو هنرمند به‌منزلهٔ «بن‌مایه‌های اصلی تحقیق» در کانون توجه قرار گرفته‌اند. اتخاذ این شیوه در پژوهش پیش‌رو به دو دلیل اصلی صورت گرفته است؛ نخست، آنکه موضوع این تحقیق و نیز مطالعات آغازین در این زمینه، ″تکیه بر خود آثار″ را بهترین شیوهٔ عملی در این پژوهش می‌داند و دیگر، تکیه بر اثر و توجه به موارد مختلفی که نویسنده به‌کار گرفته بر درجهٔ اطمینان و اتقان نتایج می‌افزاید؛ زیرا، با مراجعهٔ مستقیم به اصل کار و بررسی ویژگی‌های آن با دقت آماری، از حدس و احتمالاتی که حاصل بررسی‌های کلی و موضع‌گیرانه است پرهیز می‌شود. بدین‌ترتیب، ابتدا با مطالعهٔ چندبارهٔ اشعار پروین و آثار یوسف اعتصامی، وجوه مختلف همانندی و زمینه‌های گوناگون تأثیرپذیری آنها استخراج و نتیجه‌ای حاصل شد مبنی بر اینکه شباهت میان این دو مجموعه آثار، در دو شاخهٔ اصلی درخور پی‌گیری است: ۱. ادبی (شامل سه بخش واژه‌ها و ترکیب‌های مشابه، شخصیت‌های مشترک و تصاویر) ۲. محتوایی (مضامین). اما نکتهٔ مهم اینکه در هر سه بخشی که از زیرمجموعه‌های شاخهٔ ادبی محسوب می‌شوند، عواملی بررسی شد که جزء عناصر فکری مشترک در این دو نویسنده است؛ به بیانی، همهٔ این موارد، در خدمت مضمون آثار درآمده‌اند و نویسنده برای طرح اندیشه‌ها و مضامین خویش از این عناصر بهره برده است. بدین‌ترتیب، بررسی انطباقی این عناصر و استخراج همانندی آنها در این زمینه‌ها، به تحلیل بهتر و تعیین هرچه دقیق‌تر میزان تأثیرپذیری پروین در سرودن اشعار گوناگون بسیار کمک می‌کند.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

۲. بررسی بافت واژگانی

واژه به‌مثابهٔ کوچک‌ترین رکن مستقل معنی‌دار زبان در ساختار جملات نقش بسیار تأثیرگذاری برعهده دارد. توجه به اینکه هر نویسنده در بیان اندیشه یا تصویرکردن جهانی خیالی و داستانی بیشتر چه واژگانی را برمی‌گزیند، می‌تواند راهی به شناخت هرچه بهتر آثار بگشاید. بنابراین، توجه به واژه‌های کاربردی و بسامد آنها، جایگاهشان در ساختار جمله و نظام هم‌نشینی، حوزهٔ کارکرد معنایی آنها و... می‌تواند نقشی مؤثر در آگاهی از سبک خاص هنرمند و نیز شناخت دغدغه‌های ذهنی و اندیشه‌های غالب او ایفا کند. در این پژوهش نیز توجه به اشتراکات واژگانی ـکه از بسامد زیادی نیز برخوردار استـ و حوزهٔ هم‌نشینی آنها در ساختار کلام، با نظر به پیوند تنگاتنگی که با معنا و درون‌مایه دارد، رهیافتی است به تحلیل هرچه عمیق‌تر این تأثیرپذیری که از سطح واژگانی تا حوزه‌های کلان‌تر نظیر درون‌مایه کشیده شده است. به‌منظور تحلیل عمیق، پس‌از استخراج واژه‌ها و ترکیبات مشترک، بافت هم‌پیوند هریک از آنها نیز تحت مطالعه قرارگرفته و با دست‌یابی به واژه‌های بسامدی و سپس مقایسهٔ آنها در آثار، همانندی‌ها و ناهمانندی‌ها در بافت کلام بررسی شده است. بدیهی است تمرکز بر این مبحث و تحلیل دقیق آن، دست‌یابی به یافته‌هایی دربارهٔ دو شاعر و آثار آنها را از دیدگاه‌های گوناگون سبک‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و... ممکن می‌سازد، اما به‌دلیل دورشدن از حوزهٔ پژوهشی این مقاله از ورود بدان صرف‌نظر شده است. اکنون با ارائهٔ آماری از "میزان مشابهت در بافت هم‌نشینی هریک از واژگان بسامدی"، می‌توان تا حدّ زیادی به میزان تناظر دیدگاه‌های دو نویسنده در موضوعات مختلف و شباهت محتوایی آثار پی‌برد. نکتهٔ مهم اینکه ملاک ترتیب واژه‌ها در اینجا بسامد کاربرد آنها در آثار دو نویسنده است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

جدول۱. میزان تشابه در بافت واژگانی

واژه	درصد	واژه	درصد	واژه	درصد
۱. دنیا	۲۷/۵	۳۲. بخت	۱۰۰	۶۳. دروغ	۱۱/۱
۲. زمانه	۲۷/۵	۳۳. نیک‌بختی	۲۵/۸	۶۴. توانایی	۱۳/۶
۳. زندگی	۲۷/۲۷	۳۴. بدبختی	۲۴/۲	۶۵. ناتوانی	۱۳/۲
۴. مرگ	۲۰/۵	۳۵. ظلم	۱۷/۶	۶۶. خواری	۱۶/۶
۵. عمر	۱۷/۶	۳۶. شب	۱۹/۴	۶۷. دورویی	۱۰
۶. هوا و هوس	۸/۵	۳۷. روز	۳۶/۳	۶۸. شکایت	۱۸/۱
۷. حرص و آز	۶/۸	۳۸. مردم	۲۳/۶	۶۹. عدل	۱۷/۶
۸. عقل	۱۵/۳۸	۳۹. دل	۳۶/۴	۷۰. خودرای	۱۴/۶
۹. علم	۲۳/۸	۴۰. دیده	۲۸/۵	۷۱. عیب	۲۸/۵
۱۰. فکر	۱۲/۳	۴۱. تن	۱۴/۲	۷۲. مال	۳۱/۰۳
۱۱. جهل	۲۱/۸	۴۲. نیکوکاری	۲۱/۰۵	۷۳. نیک‌نامی	۱۵
۱۲. معرفت	۱۰/۵	۴۳. روح	۲۹/۱	۷۴. شوق	۱۳/۷
۱۳. مادر	۱۷/۵	۴۴. نفس	۱۶/۶	۷۵. نفع	۲۷/۴
۱۴. پدر	۲۴/۳	۴۵. راستی	۹/۰۹	۷۶. ضرر	۱۴/۲
۱۵. دختر	۱۰/۷	۴۶. کار	۳۶/۳۶	۷۷. صبر	۱۸/۱
۱۶. طفل	۳۸/۶	۴۷. سعی	۱۱/۴	۷۸. غم	۲۷/۷
۱۷. پسر	۲۲/۲	۴۸. تن‌آسانی	۱۵	۷۹. عجب	۱۰/۷
۱۸. پیر	۲۴	۴۹. نور	۳۴/۶	۸۰. کینه	۷/۶
۱۹. زن	۲۸/۴	۵۰. ظلمت	۲۷/۲	۸۱. عزم	۱۵/۳
۲۰. مرد	۹/۸	۵۱. آزادی	۱۶/۶	۸۲. حیله	۹/۰۹
۲۱. جوان	۱۷/۶	۵۲. اخلاق	۵/۵	۸۳. همّت	۲۰
۲۲. دوست	۳۳/۳	۵۳. آرزو	۲۱/۷	۸۴. خانه	۳۶/۶
۲۳. دشمن	۱۲/۱۲	۵۴. امید	۲۵/۹	۸۵. سختی	۲۳/۰۷
۲۴. توانگر	۱۵/۷	۵۵. پاکی	۲۰	۸۶. فرصت	۱۶/۶
۲۵. فقیر	۲۸/۲	۵۶. ترس	۱۲/۵	۸۷. راه	۲۰/۷
۲۶. بخشش	۴۱/۶	۵۷. بخل	۶/۲۵	۸۸. فضیلت	۱۴/۸
۲۷. مهربانی	۱۹/۴	۵۸. تعلیم‌وتربیت	۱۶	۸۹. پند	۱۳/۳
۲۸. یتیم	۱۶/۶	۵۹. انزوا	۱۶/۶	۹۰. جاه	۴۰
۲۹. حق	۲۴/۶	۶۰. حادثه	۳۵/۴	۹۱. اخلاص	۰
۳۰. شیطان	۱۹/۱	۶۱. حقیقت	۲۸/۵	۹۲. مساوات	۰
۳۱. کمک	۷/۱	۶۲. تقوی	۱۵/۷	۹۳. قناعت	۰

دراین‌میان، برخی واژه‌ها اندیشه‌های فلسفی و بنیادی‌تر هنرمند را به نمایش می‌گذارند که حدود ۲۰/۴ درصد از واژگان را شامل می‌شوند؛ زمانه، زندگی، مرگ، شیطان، خدا، نفس و... . بررسی واژه‌های هم‌پیوند همانندی‌های بسیاری را در نوع نگاه آن دو نشان می‌دهد، اما ازآنجاکه اغلب آثار اعتصام‌الملک به حوزهٔ ترجمه اختصاص دارد، گاهی تفاوت‌هایی نیز در نوع مسائل طرح‌شده پیرامون این موضوعات دیده می‌شود که در اغلب موارد تفاوت در رویکرد دو فرهنگ متفاوت را آشکار می‌کند که در یکی، نگرش سنتی ایرانی- اسلامی است و در دیگری، به فرهنگ غرب و دیدگاه مسیحیت نزدیکی بیشتری دارد. البته، این مسئله درباب همهٔ نمونه‌ها صادق نیست و درمجموع، کلیت بینش فلسفی آنها به هم نزدیک است و تنها در نگرشی ریزبینانه‌تر است که تفاوت‌هایی جزئی آشکار می‌شود. شماری از واژه‌ها و اصطلاحات نیز به حوزهٔ اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

نویسندگان مربوط است، ازجمله زن، مرد، پیر و جوان، فقیر، یتیم، ظلم، عدالت، مساوات و... که تقریباً ۴۱/۹ درصد از موارد به این گروه اختصاص دارد. بدیهی است مغایرت در این بافت واژگانی تا حدّی نشان‌دهندهٔ تفاوت در دیدگاه‌های آن دو است و شباهت در آنها نیز یکسانی رویکردها را می‌نماید که البته، ممکن است ناشی از تأثّر پروین از اعتصام‌الملک باشد یا تأثیرپذیری هر دو از گفتمان‌های رایج زمانه؛ برای مثال، واژگانی همچون عدالت و مساوات و اخوت (برادری) از کلیدواژه‌های ادبیات رمانتیک است که تحت تأثیر شعار اصلی انقلاب فرانسه در ادبیات رمانتیک رواج یافته است و در شعر دیگران هم در عصر مشروطه دیده می‌شود.

برخی واژه‌های مربوط به حوزهٔ "اخلاق"، که در اشعار پروین بیشتر است، در آثار اعتصام‌الملک نیز دیده می‌شود؛ مانند بخل، حسد، تقوا، دورویی و... . وجود این واژه‌ها با آمار حدود ۳۰/۱ درصد، جدای از نگرش تعلیمی حاکم بر ادبیات سنتی ایران، نشان‌دهندهٔ تزلزل اخلاقی جامعه به‌ویژه در دوره‌های گذار و ضرورت پرداختن به این مهم از سوی بیدارگران اجتماعی است. بدیهی است در این حوزه، به تناسب موضوع، اشتراک در دیدگاه‌ها بر اختلاف‌ها غلبه دارد. اگر هم در بافت ترکیبی آنها تفاوتی هست، بیشتر به‌سبب تفاوت ماجراها و سبک و شیوهٔ هنری است، نه مغایرت در اصل دیدگاه و این نکته‌ای است که تا حدودی درباب واژگان مربوط به دیگر حوزه‌های مضمونی نیز مصداق دارد. گذشته از این، همین تفاوت در بافت هم‌نشینی، تا حد زیادی، نشان‌دهندهٔ فردیت پروین و نگرش مستقل او دربارهٔ موضوعات مختلف است. ۷/۵ درصد باقی‌مانده از واژه‌ها نیز شامل مواردی است که در هیچ‌یک از این گروه‌ها جا نمی‌گیرند. این موارد از واژه‌های محوری و پرکاربرد آثار هستند، اما اغلب جزء واژه‌های فضاساز و تصویرآفرینی محسوب می‌شوند که با توجه به سبک و ذهنیت خاص این نویسندگان در آثار آنها کاربردی گسترده یافته‌اند و برخی از آنها نیز واژه‌های شناوری هستند که در ارتباط با دو یا هر سه گروه پیشین به‌کار رفته‌اند و نمی‌توان همهٔ آنها را لزوماً به یکی از گروه‌ها نسبت داد.

۳. کنشگران روایت

ازآنجاکه شعر پروین روایی است، کنشگرانی دارد که البته تا حد شخصیت ارتقا نیافته‌اند؛ ازاین‌رو، از آنان با عنوان کنشگر یا تسامحاً شخصیت یاد می‌شود. منظور از شخصیت، کنشگرانی هستند که اغلب به‌صورت نمادین نقشی در روایت ایفا می‌کنند، اما در این رویکرد، بعد روایی آنها درنظر نیست. بسیار اتفاق می‌افتد که در جمله‌ای کوتاه، حیوانی، به‌منزلهٔ نماد مطرح می‌شود، درحالی‌که ممکن است محور مضمونی کلّ ماجرا نباشد؛ مانند

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

مور که بارها نماد پرکاری در شعر پروین بوده است. بنابراین، در این پژوهش "اشخاص" به‌طورکلی موردتوجه قرار گرفته‌اند با معنایی اعم از "شخصیت" به‌منزلهٔ اصطلاحی در داستان‌نویسی که در طول داستان و به قلم نویسنده پردازش می‌شوند. برخی کنشگران چون مور، عنکبوت، مرغ و...، هم در شعر پروین یافت می‌شوند و هم نمونه‌هایی در آثار اعتصام‌الملک دارند. بااین‌حال، با قدری تعمق آشکار می‌شود که در ساختار و فضایی مستقل از دیگری قرار گرفته‌اند. با وجود این تفاوت‌ها، گاه تصاویر مشترکی نیز در هر دو نوشته به چشم می‌خورد: متن حول درون‌مایه‌ای یکسان شکل گرفته و با نتیجه‌ای همانند پایان می‌یابد؛ برای مثال، در «عزم و نشاط عنکبوت» که در مجلهٔ *بهار* به چاپ رسیده است، "بریزبان" زنی را مثال می‌زند که برای نظافت خانه، لانهٔ عنکبوت را خراب می‌کند و این دقیقاً همان چیزی است که پروین در «جولای خدا»، به‌صورت مفصل‌تر بدان می‌پردازد، اما زبان نویسنده در یکی علمی و در دیگری هنری است. درعین‌حال، پروین با پردازش دقیق‌تر "عنکبوت" و جایگزینی انسانی "کاهل" به‌جای زن، که با توجه به موضوع کلام، در تقابل با عنکبوت قرار دارد و استفاده از شیوهٔ روایی، بر تأثیر سخن می‌افزاید. مضمون هر دو اثر "تشویق به سعی و لزوم کار و تلاش" است، اما هریک در فضایی متفاوت و درعین‌حال با محوریت شخصیتی یکسان به طرح دیدگاه خویش می‌پردازند. گاه نیز یک نماد در دو اثر بر دو مضمون متفاوت صدق می‌کند؛ چنان‌که مور، در آثار هردو، نماد پرکاری است، اما در کتاب *خدعه و عشق* یک‌بار به‌منزلهٔ نمونهٔ ضعف و ناتوانی آمده است (شیللر، ۱۳۲۱: ۱۲۵)، همان‌طورکه پروین نیز در «پایمال آز» از آن به‌عنوان نماد فردی «زیاده‌خواه و حریص» یاد می‌کند؛ بدین‌ترتیب، گاه برخی شخصیت‌ها در آثار دو نویسنده کارکردی متفاوت می‌یابند و درنتیجه به القای مضمونی مغایر می‌انجامند. یکی دیگر از شخصیت‌های مهمی که در آثار اعتصام‌الملک به ایفای نقش می‌پردازد نامادری است. تصویری که در این آثار از این شخص ارائه می‌شود، دقیقاً با شعر پروین همانند است. اما مسئله اینجاست که با وجود این‌همه تشابه در شعر پروین، این شخصیت مشخصاً نام‌گذاری نشده و صرفاً با توصیف معرفی شده است:

دختری خرد شکایت سرداد — که مرا حادثه بی‌مادر کرد
دیگری آمد و در خانه نشست — صحبت از رسم و ره دیگر کرد...

(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۱۱۱)

در این مواقع نیز، با توجه به حضور معنایی شخص در هر دو اثر، آن را به‌منزلهٔ شخصیتی مشترک مورد توجه قرارداده و در جدول۲، ذیل ستون مربوط به هر دو نویسنده ذکر

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

کرده‌ایم. وانگهی، در نگاهی کلی به نقش‌پردازان آثار هر دو، می‌توان چهره‌های گوناگونی را با صداهای مختلف ـ البته بیشتر با صدای تقابلی ـ مشاهده کرد که مبین فضای گفتمانی آن دوره و نیز آغاز نوعی رویکرد جامعه‌شناختی به ادبیات است.

جدول۲. شخصیت‌ها

نوع	پروین اعتصامی	یوسف اعتصام‌الملک
۱. گل و گیاه	لاله، نرگس مخمور، گل، بنفشه، نرگس پژمرده، گل خودروی، نهال تازه‌رس، درخت، گل‌زرد، گل‌سپید، سپیدار، بنفشه، غنچه، پژمرده گل، سرو، گل سرخ، نوگل و خار	گل خودرو، گل صبح
۲. اشیاء و جمادات	آیینه، شانه، ابر، گهر، دوک، عدس، ماش، گلستان، برف، گنج، آب روان، ماه، نخ و سوزن، تیر، کمان، تبر، الماس، زنجیر، ذرّه، خورشید، سوزن، دلو، طناب، تابه، دیگ، شمع، نخود، لوبیا، آسیا، آب، کرباس، کعبه، شمع، کوه، کاه، هیمه، ابر خرد، خاک، شبنم فروزان، اشک یتیم، سرخ‌نگین، گوهر، سنگ، خون تاجور، خون خارکن، سوزن، پیرهن، سیر، پیاز، انگشت (ذغال گداخته)، باد، آتش	زنگ و سندان، سه قطره آب، قبر
۳. اعضای بدن	موی سپید، موی سیاه، مژگان، مردمک چشم، دیده، دل	———
۴. مفاهیم	نومیدی، امید	فکر، عشق، راست و دروغ، صلح
۵. انسان	نوشیروان، هرمز، دارا، مریم، عذرا، آدم، حوّا، مسیحا (عیسی)، باغبان، بیمار، طبیب، صیاد، یتیم، برهمن، بودا، مسکین، ساحر، گوهرشناس، فرهاد، تاجر (بازرگان)، شدّاد، شحنه، فقیه، یوسف، یعقوب، جمشید، سلیمان، مفتی، قاضی، پیر، جوان، بهرام‌گور، طفل (کودک)، عطّار، دشمن، پرستار، کیخسرو، اسکندر، بوذر، سلمان، استاد (معلّم)، داروغه، موسی‌عمران، ابراهیم خلیل، نگهبان، حاکم (پادشاه)، شبان (چوپان)، کور، خضر، پدر، مادر، دایه، دختر، پسر، زن، مرد، لقمان، زال، رستم، فریدون، نوح، ارسطو، افلاطون، شیرین، کارگر، دهقان، فرعون، قارون، اسماعیل، طهمورث، سهراب، پیرزن، رنجبر، عالِم (دانا)، نادان، درویش، گدا، زرگر، سرهنگ، کسری، دزد، قاضی، عسس، دیوانه، رفوگر، زاهد، زنی بی‌نوا، خارکن، معشوق، عاشق، قباد، پهلوان، سالک، زاهد، دربان، فقیر، صیاد، محتسب، مست، والی، داروغه، هشیار، دهقان، کدخدا، بزرگمهر، دانشمند (فقیه)، نامادری، قاتل، مومیایی	آدم، حوّا، طفل، مادر، معلّم، پدر، پسر، طفل (کودک)، مرد، زن، پاسبان، باغبان، دانشمند، دختر، فیثاغورس، زرتشت، داریوش، کوروش، کمبوجیه، دیوکس (پادشاه ماد)، اُبار (صاحب‌منصبی از دربار داریوش)، روحانیون، مغان و مؤبدان، جوان، پیر، کیومرث، آگمنس، اروفه (غیب‌گوی و شاعر ازمنهٔ داستانی یونان)، آناکارسیس (پسر گتوروس پادشاه سیت‌ها)، شاه، شاهزاده، معشوقه، عاشق، زن رامشگر، سیاح، صنعت‌کار، کارگر، معمار، خوالیگر، موسیقی‌دان، شاگرد، منشی، نجبا و اصیل‌زادگان، گدا، معلّم موسیقی، رئیس، رئیس اساقفهٔ دینی، قاضی، فقیر، زنان بی‌شوهر (بیوه)، یتیم، پیرمرد، پیرزن، خدمتکار، مسکین، نادان، دانا، نجّار، دوست، دایه، دروگر، رنجبر، چوپان، وکیل عدلیه، مجرم، حاکم (پادشاه)، دزد، شکاری (صیاد)، قاتل، طبیب، بیمار، پرستار، وکیل مجلس، درشکه‌چی، وزیر، ثروتمند، والی، زن‌بابا (نامادری)، پدربزرگ، مأمور دولت، داماد، عروس، خواهر، برادر، پیشخدمت اداره، تندنویس، مدیر مجله، متخصّص فلاحت، سردبیر مجلّه، مومیایی
۶. حیوانات	پروانه، صید (شکار)، پشّه، عنقا، مورچه، گرگ، فیل، روباه، ماکیان، زاغ، طاووس، سیمرغ (هما)، کبوتر، کرکس، موش، گربه، شیر، روباه، مگس، کبوتربچه، مرغ، بلبل، ماهی، ماهی‌خوار، گنجشک خرد، بلبل (گل)،	مور، عنکبوت، مرغ، زنبور عسل، گربه، موش، سگ، بوزینه، افعی، ماهی، موش، پیل، زنبورعسل، گرگ، روباه پیر، بره، بلبل، باز، گنجشک، خروس،

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

	سگ، گربه، مرغک، طوطی، بط، خفاش، جغد، بازشکاری، کرم پیله، حلزون، طاسک (مورچه‌خوار)، مار، جعل پیر، عنکبوت، پلنگ، یوز	جوجه، خروس اخته، سگ، سار، میمون، خوک، قورباغه، گاونر، خرگوش، سمور، الاغ، پشه، شغال، کبوتر، کرکس، قناری، زنبور وحشی، پشه، پلنگ
۷. اعتقادی	خدا، شیطان (اهرمن)، فرشته، روان تابناک	خدا، شیطان (اهرمن)، فرشته، قابض ارواح (عزرائیل)

۷/۷ درصد از شخصیت‌هایی که به ایفای نقش در شعر پروین می‌پردازند گیاهان، ۲۲/۹ درصد اشیا، ۲/۵ درصد اعضای بدن، ۰/۸ درصد مفاهیم، ۴۶/۷ درصد انسان‌ها، ۱۸/۱۸ درصد حیوانات و ۴ درصد شخصیت‌های دینی و اعتقادی هستند. این درحالی است که آمار مربوط به کارکرد این شخصیت‌ها در آثار اعتصام‌الملک به‌ترتیب ۱/۴ درصد، ۲/۸ درصد، صفر، ۳/۵ درصد، ۶۵/۴ درصد، ۲۷/۳ درصد و ۲/۸ درصد است که دراین‌میان، بیشترین اشتراک میان شخصیت‌هایی است که از حوزهٔ انسان، حیوانات و شخصیت‌های دینی و اعتقادی به‌کار گرفته شده‌اند. درمقابل، تعداد شخصیت‌های مضمونی (مفاهیم) نوشته‌های اعتصام‌الملک بیش از اشعار پروین اعتصامی است و پروین فقط در یک مناظره از شخصیت‌هایی استفاده کرده است که از میان "مفاهیم" گزینش شده‌اند. در گروهی که به اعضای بدن مربوط است هم اعتصام‌الملک از هیچ شخصیتی استفاده نکرده است. این درحالی است که از گروه گیاهان، صرفاً یک شخصیت (گل خودرو) در هر دو مجموعه دیده می‌شود.

٤. تصویر (ایماژ)

ازآنجاکه «دیدن تصویرهای مخیلی که شاعر در معنی ترسیم می‌کند»، به‌اعتباری، «فهمیدن سبک ادبی» او نیز محسوب می‌شود (شمیسا، ۱۳۸۶: ۲۵)، مطالعهٔ این وجه آثار نیز به‌مثابهٔ محوری برای مقایسهٔ شیوه‌های دو هنرمند انتخاب شده است. ایماژ که در زبان انگلیسی در چند معنا به‌کار می‌رود، ازجمله «تصویر یا اندیشه‌ای ذهنی... نقش بسیار نزدیک از هرچیز... توصیف تخیلی یا مقایسه‌ای تخیلی که منجر به ایجاد نقشی در ذهن خواننده یا شنونده شود» (داد، ۱۳۸۷: ۱۳۹)، در فارسی معادل «خیال» قرار گرفته است و منظور از آن، تصویری است از یک شیء «خواه تصویر ذهنی باشد، خواه مادّی» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۸: ۱۰)، اما متخصصان بلاغت از "تصویر" به‌منزلهٔ معادلی برای این اصطلاح در علوم ادبی و بلاغت فارسی بهره برده‌اند. درواقع، تصویرها توصیف‌هایی هستند که حس مخاطب را فعال می‌کنند؛ «جزئیاتی هستند که حواس ما را برمی‌انگیزند و... اغلب نوع نگرش نویسنده را افشا می‌کنند» (گریوز و لیری، ۱۳۸۶: ۳۸۰). به‌همین‌دلیل، برخی منتقدان از آن با عنوان «تصویر درونی»[1] نیز یاد کرده‌اند. با وجود آنکه در اغلب موارد، محققان تصاویر محرک حسّ بصری را بیشتر

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

موردتوجه قرار داده‌اند، برخی نظریه‌پردازان انواع متعددی برای آن برشمرده‌اند، ازجمله «شنیداری، دیداری، عضلانی، رنگی...» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۲۰۷-۲۰۸). نکتهٔ درخور توجه در این پژوهش آن است که اصطلاح تصویر (ایماژ)، حدود کلان‌تری یافته، با معنایی توسعی به‌کار رفته است؛ به‌عبارتی، هر جمله یا سخنی که عکس یا تابلویی از یک اندیشه یا مفهوم و به‌طورکلی یک حس در ذهن پدید آورد، تصویر نامیده می‌شود. حال، ممکن است به ساده‌ترین شکل و به‌کمک کلماتی مثلاً در ساختار ترکیب وصفی ساخته شده باشد یا به‌وسیلهٔ صنایع بلاغی نظیر مجاز، تشبیه، استعاره و... .

گاه نیز در این آثار تصویرهایی هست که در اثر توصیفی مفصل از عنصر یا صحنه‌ای واقعی پدید آمده یا با زبان مجاز چیزی را وصف می‌کند؛ بدین‌معنی که آنچه توصیف می‌شود عیناً در صحنهٔ داستان وجود ندارد، بلکه نویسنده از آن همچون وسیله‌ای برای تفهیم منظور و ملموس‌ترکردن فضا و انتقال بهتر اندیشه بهره می‌گیرد. با توجه به مجال اندک این مقاله، ابتدا برجسته‌ترین تصاویر مشترک این آثار در جدول ارائه شده و سپس، به‌گونه‌ای مفصل‌تر، به تصاویری پرداخته می‌شود که نزدیکی بیشتری در آنها به چشم می‌خورد:

جدول۳. تصویرها

تصویر	پروین	اعتصام‌الملک
دزد و صحنهٔ دزدی	ص ۲۳۰-۲۲۹،۴۱	هوگو، بی‌تا: ۱۳۵-۱۳۰
مزرعه، کشاورز و برداشت محصول	ص۵۰	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: ۷۷-۷۶
طبیب و بیمار	ص۱۶، ۲۱، ۷۸	دوما و کوپر، ۱۳۲۱ش: ۳۱۶-۳۱۴
کشتی، دریا	ص۱۷، ۴۷	شیللر، ۱۳۲۱ق: ۱۴۷
خزان	ص۵۱، ۹۳	اعتصامی ب، ۱۳۲۱ش: ۴
تصویر تقابلی فقیر و غنی (جامعهٔ دو قطبی)	ض۷۹، ۱۶۷، ۱۷۲	اعتصامی، ۱۳۱۴ق:۳
گلّه، شبان	ص۳۲، ۳۷، ۴۳	لئوپاردی، ۱۳۲۱ش:ص۹۵
پرنده	ص۳۲، ۳۶، ۵۴، ۱۱۲	شیللر، ۱۳۲۱ق: ۱۲۸
سؤال و جواب (فضایی که در اثر مکالمه میان دو شخصیت متقابل شکل می‌گیرد)	ص۱۳۰	دوما، ۱۳۲۱ش: ۲۵۶ شیللر، ۱۳۲۱ق: ۸۹-۸۶
کودک (یتیم)	ص۹۹، ۱۰۹-۱۰۸	اعتصامی ب،۱۳۲۱ش: ۳۰۴
زندان، زندانی	ص۱۶۹	اعتصامی الف، ۱۳۲۱ش: ۴۳۷-۴۱۶
صحنهٔ نبرد و مبارزه	ص۷۰، ۸۶، ۱۲۹	تواین، ۱۳۲۱ش: ۲۱۹

علاوه‌بر این موارد کلی، که معمولاً در محور اصلی تصویر و گاه نوع مضامین طرح‌شده و برخی جزئیات شباهت دارند، در بعضی موارد نیز تصویرهایی دیده می‌شود که در جزئیات هماهنگی بیشتری دارند و در عناصر سازندهٔ تصویر تناظر بیشتری دیده می‌شود، تا جایی‌که می‌توان گفت به‌یقین پروین در هنگام سرودن آنها، آثاری از اعتصام‌الملک را در نظر داشته و آنها را درمقابل این نوشته‌ها سروده است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

۴. ۱. زن خسته و ناتوان، مجادلهٔ او با نخ و سوزن

«نغمهٔ رفوگر» و «رفوی وقت» دو شعری است که ضمن دارابودن مضمون مشابه با آنچه باعنوان «نغمهٔ پیرهن» در نشریهٔ *بهار* ترجمه شد، از تصاویری شبیه به آن نیز برخوردارند. این شباهت به‌حدّی است که می‌توان این دو شعر را نتیجهٔ تأثیر مستقیم نوشتهٔ اعتصام‌الملک بر ذهن و اندیشهٔ پروین دانست و این تأثیرپذیری ـ به‌ویژه در «نغمهٔ رفوگر»ـ مستقیم و بدیهی‌تر به‌نظر می‌رسد، تاجایی‌که می‌توان برای تصویرهای گوناگون نوشتهٔ اعتصام‌الملک نمونه‌هایی نیز در شعر پروین پیدا کرد. اما به‌دلیل تنگی مجال و نیز طولانی‌بودن دو متن، به گزیده‌ای مختصر از آنها بسنده می‌شود. ابیات:

شب شد و پیر رفوگر ناله کرد — کای خوش آن چشمی که گرم خفتن است
چه شب و روزی مرا، چون روز و شب — صحبت من با نخ و با سوزن است
من به هر جایی که مسکن می‌کنم — با من آنجا بخت بد هم مسکن است
نه دم و دودی نه سود و سایه‌ای — خانهٔ درویش از دزد ایمن است
من زبون گشتم به چنگال دو گرگ — روز و شب گرگند و گیتی مکمن است
دل ز خون یاقوت احمر ساخته است — من نمی‌دانستم اینجا معدن است
جامه‌ها کردم رفو اما به تن — جامه‌ای دارم که چون پرویزن است
این‌همه جان‌کندن و سوزن‌زدن — گور خود با نوک سوزن کندن است
آنچه روزی در تنم دل داشت نام — بس‌که سختی دید امروز آهن است...

(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۲۵۳)

از شعر «نغمهٔ رفوگر» و نیز این بیت‌ها از «رفوی وقت»:

من چو گردم خسته فرصت بگذرد — چون گذشت آن‌گه که بازش آورد
از چه وامانم چو فرصت رفتنی است — چون نگویم کاین حکایت گفتنی است
خرقه‌ها با سوزنی کردم رفو — سوزنی کان خرقهٔ دل دوخت کو...

(همان، ۱۴۵)

بیان شاعرانه‌ای است از:

انگشت‌ها خسته و ناتوان، پلک‌های چشم سرخ و سنگین، زنی در جامهٔ کهنه و چرکین... با سوزن و نخ مجادله می‌نمود... در فقر، در گرسنگی...کار! کار! تا وقتی که خروس صدای خود را به جاهای دوردست برساند.. کار.. در ضرورت و پریشانی! دوختن یک کفن از این کار گواراتر است... کوشش من هرگز تمامی ندارد. مزد این زحمت متمادی چیست؟ خوابگاهی از کاه و پوشال... لباسی فرسوده و مندرس، سقفی شکافته، اتاقی بی‌فرش... کار! کار! مانند زندانیان که به کیفر خیانت محکوم‌اند... از روشنایی حزن‌آمیز دسامبر تا زمانی که پرستو آشیان خود را به کنار سقف بیاویزد... آه! اندک زمانی برای استراحت من کافی است. چند

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

دانه اشک دل دردمند مرا تسلیت خواهد داد، اما اشک‌های من باید در مجرای دیده توقف کنند! هر قطرهٔ آن می‌تواند سوزن و نخ را از کار بیندازد... (اعتصامی، ۱۳۲۱ب: ۱۲-۱۳).

٤. ۲. نامادری

هر دو نویسنده تصویری مشابه از نامادری به نمایش می‌گذارند: زنی قدرتمند که به تناسب نقش خود درمقابل ″مادر″ قرار می‌گیرد. بنابراین، ستم او در حق کودک یتیم و مهربانی به فرزندان خویش، تسلط بر پدر و تأثیر بر او و... از جمله موضوعاتی است که محور تصاویر ارائه‌شده از او را شکل می‌دهد. به این نقش به‌خصوص در شعر «تیره‌بخت» پروین توجه بسیاری شده است. گرچه درون‌مایهٔ اصلی داستان برمبنای شخصیت «یتیم» است، بیشتر ابیات صرف نمایش ارتباط نامادری با او می‌شود. داستان «بیچاره طفل» از منظومات هوگو که در بخش ادبی مجله به چاپ رسیده است نیز همین‌طور است. درحالی‌که مضمون دو ماجرا با هم تفاوت دارد و خط سیر و فضای داستان‌ها مغایر است، تصویر ″نامادری″ بسیار به هم نزدیک است.

٤. ۳. مناظرهٔ قطرات

به‌طورکلی، برقراری گفت‌وگو میان قطره‌های خون در شعر «مناظره» (۲۴۴) و قطرهٔ اشک با گهر ناب در «گوهر اشک» (۲۳۳) یادآور فضا، ساختار و شخصیت‌هایی در داستان‌های کوتاه «مکالمهٔ سه قطره» (اعتصامی، ۱۳۲۱ب: ۴۰-۴۱) و نیز «قطرات سه‌گانه» (اعتصامی، ۱۳۲۱الف: ۲۳-۲۴) است. براین‌اساس، تصاویری که پیرامون این شخصیت‌ها شکل گرفته و کلّیت مضامین طرح‌شده در این آثار نیز بسیار به‌هم شبیه است.

٤. ٤. تارتنی عنکبوت

گرچه پروین بارها از این تمثیل برای طرح مضامین مختلف بهره برده و با تکیه بر تصاویر آشنای آن فضایی را طراحی کرده است، نمی‌توان این تمثیل‌ها را با قطع و یقین تحت تأثیر مستقیم اثری از اعتصام‌الملک دانست. این درحالی است که نوشته‌ای با عنوان «عزم و نشاط عنکبوت» به قلم یوسف آشتیانی ترجمه شد که با شعر «جولای خدا»ی پروین نزدیکی بسیار دارد. نمی‌توان تناظر عین‌به‌عین آنها را مدعی شد، اما مضامین ابیات، اندیشهٔ مسلّط شعر، تصاویر و فضای طراحی‌شده، همه و همه برابرنهاده‌هایی هستند برای این مقاله در چارچوب شعر. کریمی‌حکاک نیز در فصلی از کتابش به این مسئله اشاره کرده و با معرفی «عنکبوت» به‌منزلهٔ نماد شاعر، به‌طور مفصل به تحلیل وجوه گوناگون این وام‌گیری ادبی پرداخته است (کریمی‌حکاک، ۱۳۸۴: ۳۰۰-۳۲۶).

زاویه بی‌حد مثلث بی‌شمار این مهندس را که بود آموزگار

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

کار کرده صاحب کاری شده اندر آن معمور، معماری شده...
اوستاد اندر حساب رسم و خط طرح و نقشی خالی از سهو و غلط
(اعتصامی، ۱۳۳۳: ۱۱۸)

«...از نو تاروپودی به هم بسته و رشته‌های لعابی خود را از آنجا آویخته است. برای ساختن خانهٔ خویش، که در ترتیب مهندسی و ظرافت معماری از پل معروف بروکلین عالی‌تر و زیباتر است، عزم و اقدامی حیرت‌انگیز نشان می‌دهد» (بریزبان، ۱۳۲۱ش: ۱۶۵).

٤. ۵. مومیایی

مسمّط «یاد یاران» با وام‌گیری از شعر «به یک مومیایی مصر» سروده شده‌است. در هر دو اثر شاعر پیام‌های اخلاقی- اجتماعی خویش را با طراحی تک‌گویی‌ای دربرابر مومیایی بازمانده از دوران باستان به مخاطب منتقل می‌کند. تأثیر نوشتهٔ اسمیث بر این شعر در نوع تصاویر و پیام‌هایی که به‌واسطهٔ آنها مطرح می‌شود روشن و بدیهی است، تاآنجاکه هر خواننده که داستان مومیایی را خوانده باشد، با مطالعهٔ شعر پروین، به‌یقین، صحنه‌های آن را به خاطر می‌آورد و به تشابه عجیب و نزدیکی فوق‌العادهٔ آنها پی‌می‌برد.

مجموع تصاویر بررسی‌شده را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: اول ″تصویرهای اجتماعی″ که ۶۲/۵ درصد موارد را شامل می‌شود و منظور از این نام‌گذاری، تصاویری است که در توصیف صحنه‌ای از جامعه یا طرح مشکلی اجتماعی شکل گرفته‌اند یا تصاویری که انسان، به‌منزلهٔ نمونه‌ای از یک قشر اجتماعی مورد توجه هنرمند (طبیب، بیمار، کودک و...)، محور آنها قرار گرفته است و گروه دوم، شامل ″تصویرهای طبیعی″ است و برمبنای توصیف بخشی از طبیعت، محیط پیرامونی یا عنصری از طبیعت (خزان، آسمان، پرنده و...) شکل گرفته و با شامل‌شدن ۹ مورد از تعداد کلّ تصاویر، ۳۷/۵ درصد باقی‌مانده از نمونه‌های این بخش را به خود اختصاص داده است.

تأثیرپذیری پروین در تصاویر شعری اغلب کاملاً غیرمستقیم صورت می‌گیرد، چنان‌که صرفاً کلیت فضای تصاویر به یکدیگر شبیه است. این درحالی است که گرچه در اندک مواردی، تصاویر مشابه دستمایهٔ خلق نتایجی یکسان نیز قرار می‌گیرند، در بیشتر نمونه‌ها، با وجود شباهت و نزدیکی تصاویر، رویکردهای متفاوتی دنبال می‌شود. گاه نیز تصاویر حاصل تأثیرپذیری مستقیم و روشن شاعر است؛ به‌طوری‌که تناظر عین‌به‌عین اجزا و عناصر داستانی، خطّ سیر ماجرا و نزدیکی فضا در همان نظر اول ذهن را به نوشته‌هایی از اعتصام‌الملک معطوف می‌کند. با وجود این شباهت بسیار، پروین در تبدیل نثر به نظم نوشته‌ها، فردیت خود را حفظ کرده و با اینکه در شمار اندکی از نمونه‌ها، عین متن و

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

تصاویر داستان به قالب شعر برگردانده شده، هرگز نمی‌توان سهم شاعر و نوآوری‌های هنرمندانه‌اش را در شکل‌گیری ساختار و درون‌مایهٔ متفاوت این آثار نادیده گرفت.

۵. مضمون

به‌دلیل وضعیت خاص سیاسی‌ـ اجتماعی و غلبهٔ فضای گفتمانی ویژه، مضامین مشترکی در آثار بیشتر شاعران و نویسندگان عصر دیده می‌شود؛ ازاین‌رو، نمی‌توان همانندی‌های مضمونی را صرفاً به تأثیرپذیری از فرد یا اثری خاص تعبیر کرد. بنابراین، در بررسی‌های مربوط به این بخش، تعیین حدود تأثیرپذیری‌ها اهمیت بسیار دارد. با مطالعهٔ آثار یوسف اعتصامی و پروین، تشابه بسیاری در مضامین، اندیشه و دغدغه‌های دو هنرمند دیده می‌شود، تا حدی که می‌توان گفت تمامی اندیشه‌های بنیادین پروین به‌گونه‌ای در نوشته‌های اعتصام‌الملک وجود دارد، با این تفاوت که اغلب اعتصام‌الملک با دید عمیق‌تری به آن مسئله پرداخته و از جنبه‌های مختلف آن را بررسی کرده است و این خود دو دلیل اصلی دارد: ۱. اساساً قالب نثر در مقایسه با شعر، فرصت بیشتری برای سخن‌گفتن و تحلیل در اختیار قرار می‌دهد؛ زیرا، ازیک‌سو، قوانین دست‌وپاگیر شعر و ازسوی دیگر، ضرورت بیان هنری خاص آن، که لزوم استفاده از آرایه‌ها، هماهنگی‌های کلامی، ضرورت اختصار و... را سبب می‌شود، در آن وجود ندارد. ۲. غالب آثار اعتصام‌الملک به حوزهٔ ترجمه اختصاص دارد؛ بدین‌ترتیب، او دغدغه‌های خاص خود را که اغلب به مسائل جامعهٔ جدید مربوط است در میان این آثار جست‌وجو می‌کند. با توجه به اینکه این ترجمه‌ها با موضوع و حتی مضمون واحد، از نویسندگان مختلف، با سبک‌ها و دیدگاه‌های متفاوت و نیز فرهنگ‌های گوناگون انتخاب شده‌اند، اختلاف دیدگاه‌ها و تنوع سبک نگارش طبیعی و ناگزیر می‌نماید. بنابراین، آثار او، علاوه‌بر آنچه اشاره خواهد شد، مضامین دیگری را نیز شامل می‌شود، اما ازآنجاکه محور بحث درباب اشتراک مضمون آثار او با شعر پروین است، از پرداختن جداگانه به درون‌مایه‌های خاص آثار یوسف اعتصامی خودداری شده و تنها بررسی اشتراک‌های آنها درنظر قرار گرفته است.

نظر به اینکه در پژوهش حاضر، مضمون و موضوع[۲] به‌طورکلی تحت مطالعه قرار گرفته‌اند، هردو این اصطلاحات در طول بحث یکی پنداشته شده و در استفاده از آنها لزوماً معنای خاص هریک به‌منزلهٔ اصطلاحی مستقل از دیگری در نظر نیست. در ادامه، بحث با ارائهٔ نوعی تقسیم‌بندی از حوزهٔ مضامین پیگیری خواهد شد که شامل سه بخش کلّی (اجتماعی‌ـ سیاسی، اخلاقی و اعتقادی) است. نکتهٔ مهم اینکه مضمون‌های متعددی ذیل

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

هریک از بخش‌ها درخور بررسی هستند که با توجه به ضرورت محدودبودن حجم، ناگزیر به طرح موارد برجسته‌تری اکتفا می‌کنیم که تا حدی شامل نمونه‌های دیگر نیز می‌شوند.

۵. ۱. اجتماعی و سیاسی

با تغییر جامعه و تردید در نظام اجتماعی عصر مشروطه و دگردیسی ادبی، توجه روشنفکران از موضوعات ذهنی به موضوع‌های عینی و اجتماعی معطوف شد و انتقاد از وضع جامعه، اصلاح اجتماعی، سیاسی و... به مضمون برجستهٔ آثار ادبی تبدیل شد.

پروین نیز از شاعران برجستهٔ عصر رضاشاه است که دغدغه‌های اجتماعی او، شعرش را آیینهٔ وضعیت اجتماعی زمانه‌اش می‌سازد. پروین گرچه، جز در نمونه‌هایی اندک، همچون شخصیت‌های مهم شعر و نقد این دوره، به نقد مستقیم اوضاع نمی‌پردازد، ساختار تقابلی شعرش، به خودی خود، بلندترین فریاد اعتراض یک شاعر رمانتیک اجتماعی است. به‌علاوه، بهره‌گیری از شیوه‌های ادبی خاص نظیر مناظره، استفاده از شخصیت‌های غیرانسان و شخصیت‌بخشی به آنها و...، درکنار عوامل ذکرشده، دلایلی هستند که ضمن ایجاد سبکی تازه در سخن و عمق‌بخشیدن بدان، به لایه‌لایه‌شدن کلام و پنهان‌ترشدن مقصود شاعر کمک کرده‌اند.

جدول۴. درون‌مایه‌های اجتماعی ـسیاسی

مضمون	پروین	اعتصام‌الملک
بی‌عدالتی اجتماعی و اختلاف طبقاتی	ص۸۲، ۱۷۴، ۱۹۰	دوما، ۱۳۲۱ش: ۲۵۶
برابری و مساوات	ص۸۷، ۱۰۲، ۱۵۴، ۱۶۳	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: ۳
لزوم توجه غنی به فقیر	ص۲۷، ۹۴، ۹۷، ۱۹۰	شیللر، ۱۳۲۱ق: ۷۵
فقر؛ عاملی برای دزدی	ص۱۳۱	اعتصامی،۱۳۲۱الف: ۳۹۲-۳۷۲
ظلم و ستم توانگران به فقرا	ص۱۲۳، ۱۹۱، ۲۴۷	اعتصامی،۱۳۲۱ب: ۲۳۶
وضعیت بد رنجبران و فقرا و تشویق آنها به مبارزه و احیای حقوق	ص۶۹،۸۲، ۸۸، ۱۷۲، ۲۴۴	اعتصامی،۱۳۲۱ب: ۱۱۷-۱۱۰ اعتصامی،۱۳۲۱الف: ۱۲۸
فساد دستگاه قضا	ص۳۱، ۱۳۱، ۱۷۴، ۲۴۷	تولستوی،۱۳۲۱ش: ۸۹
توجه به وضع کودکان	صص۱۱۲-۱۱۱	هوگو،۱۳۲۱ش: ۵۹
وضعیت زنان	ص۱۵۳، ۱۸۷	می،۱۳۲۱ش: ۲۹۷
دوری از هم‌نشین بد	ص۲۴۹، ۲۶۴	اعتصامی، ۱۳۱۸ق: ۴۷
اهمیت تربیت و تعلیم	ص۶۰	اعتصامی، بی‌تا: ۱
ظلم و بی‌عدالتی پادشاه	ص۷۹، ۱۶۸	شیللر، ۱۳۲۱ش:۱۱۰
تشویق حکومت به عدالت و مهرورزی	ص۲۵۰	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: ۴۱
تجمّل‌گرایی و مال‌دوستی شاهان	ص۲۵۰	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: ۱۰۴-۱۰۲
غصب مال یتیم و فقیر و سنگین‌بودن خراج حکومت	ص۷۹	اعتصامی، ۱۳۲۱ش: ۱۹۷

۵. ۲. اخلاق

مطالعهٔ نوشته‌ها و ترجمه‌های اعتصام‌الملک، توجه ویژهٔ او را به مسئلهٔ اخلاق نشان می‌دهد. "اخلاق" از موضوعاتی است که در انتخاب آثار و ترغیب او به ترجمهٔ آنها نقش مهمی برعهده دارد. او «نادانی و فساد اخلاق» را «مایهٔ تیره‌بختی» بشر دانسته و «استعانت از تهذیب و تربیت و تعلیم» را راه مداوای این امراض مزمن معرفی می‌کند (اعتصامی، بی‌تا:

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

۱). در عصر جدید، با وجود پیشرفت علم و صنعت، پیدایش دستاوردهای تازه و افزایش رفاه، "افول اخلاق" بزرگ‌ترین تهدید علیه جوامع محسوب می‌شود (اعتصامی، ۱۳۲۵ق: ۴). بدین‌ترتیب، شاید بتوان این مسئله را یکی از مهم‌ترین دلایل توجه ویژهٔ او به مکتب رمانتیسم و هنرمندان مختلف آن دانست. برجستگی این مضمون در آثار پروین نیز پیرو عوامل مختلفی است. ویژگی‌های شخصیتی، ضرورت زمان، مطالعهٔ آثار رمانتیک، ترجمه‌های اعتصام‌الملک و دیگران، مشاهدهٔ مشکلات اخلاقی و... از دلایلی هستند که حجم اشعار اخلاقی او را تا حد بسیاری افزایش داده‌اند. البته، رویکرد آنها در کلیت موضوع اندکی متفاوت است. پروین راه‌حل اغلب مشکلات اجتماعی‌ـ سیاسی را در اخلاق فردی جست‌وجو می‌کند و آن را شیوه‌ای مناسب برای حل مسائل مختلف جامعهٔ بشری می‌داند. اما، در آثار اعتصام‌الملک، بر نقش اجتماع، قدرت و حکومت در پیدایش مشکلات جامعه نظیر فقر، بی‌عدالتی، نبود آزادی و... بیش از اخلاق تأکید شده و مشکلات به‌گونه‌ای اساسی‌تر و از زوایای گوناگون بررسی شده‌اند. البته، فساد اخلاق نیز به‌منزلهٔ یکی از مشکلات مهم به‌ویژه در جهان جدید در کانون توجه واقع شد، بر ضرورت رعایت اخلاق فردی و اجتماعی تأکید شد و نتایج نابهنجار غیاب آن به‌تصویر کشیده شد. اینک، با توجه به حجم کم مضامین مربوط به اخلاق عملی و رفتار اجتماعی و نیز با نظر به اینکه همهٔ آنها ازنظر معنایی درجهت سعادت (فردی و اجتماعی) بشر مورد توجه قرار گرفته‌اند، مجموع آنها را ذیل موضوع کلی "اخلاق" بررسی قرار کرده‌ایم.

جدول۵. درون‌مایه‌های اخلاقی

مضمون	پروین	اعتصام‌الملک
تشویق به صبر و مدارا	ص۵، ۹۲، ۱۰۶	هوگو، بی‌تا: ۲۴۲
دوری از هوا و هوس	ص۳، ۵، ۱۲۳	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: یب
کشتن نفس و پرهیز از نفس‌پرستی	ص۹، ۱۲، ۲۷	اعتصامی، ۱۳۲۵ش:۴-۳
حزم و دوراندیشی	ص۴	شیللر، ۱۳۲۱ق: ۱۰
پرهیز از غرور، خودپسندی و خودرایی	صص۸، ۸۷	اعتصامی، ۱۳۱۸ق: ۳
راستی و پرهیز از دروغ	ص۳۱، ۵۱	بریزبان، ۱۳۲۱ش: ۷۵
پرهیز از حرص و آز	ص۷، ۹۷	دوما وکوپر، ۱۳۲۱ش: ۳۶۳
پرهیز از ریا، نفاق و دورویی	ص۱۳، ۱۲۰	هوگو، بی‌تا: ۱۸
تقوا پیشه‌کردن و پرهیز از گناه	ص۸، ۵۷	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: ۹
قناعت	ص۱۶، ۵۹	اعتصامی، ۱۳۲۱ب: ۲۲۸
ساده‌زیستی و دوری از تکلف و تجمل‌گرایی	ص۶۹، ۱۱۵	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: ۳
پرهیز از بیهوده‌گویی و سخن‌گفتن در موقع ضرورت	ص۶، ۴۲	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: یب
حفظ سربلندی و عزت با وجود فقر	ص۱۲۳	اعتصامی، ۱۳۲۱الف: ۳-۱
بهره‌گیری از تدبیر، عقل و اندیشه	ص۳۲، ۷۲، ۱۰۲	گورکی، ۱۳۲۱ش: ۳۲
نیکی و مهربانی با خلق	ص۷۱، ۱۸۷	هوگو، بی‌تا: ۲۷۱
تأیید افتادگی و تواضع	ص۲۲۵	هوگو، بی‌تا: ۲۱۳
کاردانی و عمل آگاهانه	ص۷، ۶۲	شیللر، ۱۳۲۱ق: ۹۵
همت	ص۳۹، ۸۹	دوما و کوپر، ۱۳۲۱ش: ۳۲۳
کسب علم و بدی جهل	ص۴، ۱۵، ۳۸	بریزبان، ۱۳۲۱ش: ۷۵

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

عزم و اراده در کار	ص۶، ۱۲۴	بریزبان، ۱۳۲۱ش: ۱۶۶
ضرورت کار و فعالیت و نکوهش تن‌پروری	ص۱۰، ۳۰، ۴۰، ۴۳	دومر، ۱۳۲۱ش: ۱۳۷
تشویق به سعی و تلاش	ص۶، ۱۲۰، ۱۶۰	اعتصامی، ۱۳۲۱الف: ۱۴۶
پرهیز از خواب زیاد	ص۳، ۱۶۶	اعتصامی، ۱۳۲۱ب: ۵۳۱-۵۳۰

۵. ۳. اعتقادی (فلسفی و دینی)

با مطالعهٔ آثار مختلف، می‌توان به نوع جهان‌بینی و اعتقادات درونی صاحب اثر نیز پی‌برد. البته، میزان انعکاس جهان‌بینی در آثار مختلف و حتی آثار گوناگون یک هنرمند، به‌یک‌اندازه نیست و به‌تناسب شخصیت آفریننده، قالب و سبک اثر، شیوهٔ بیانی و... تفاوت‌هایی می‌یابد. اشعار پروین نیز تاحدی نمایش‌دهندهٔ گرایش‌های درونی، دغدغه‌ها و نیز نگرش خاص او به جهان پیرامون و فلسفهٔ هستی است. آثار یوسف اعتصامی بیشتر شامل ترجمه است و در نگاه نخست چنین به‌نظر می‌رسد که هر اثر هنری منعکس‌کنندهٔ اندیشه‌ها و اعتقادات آفرینندهٔ آن است و به‌ویژه ممکن است تصور شود که ارتباطی میان مترجم و درون‌مایهٔ اثر نیست، اما درحقیقت، گزینش اثری از میان انبوه آثار، بی‌تردید مبین تمایل فکری- فلسفی مترجم به درون‌مایهٔ آن است. این، به‌خصوص دربارهٔ اعتصام‌الملک، با دقتی که در انتخاب متون به‌کار می‌گیرد، بسیار صادق است. با مطالعهٔ نوشته‌های او و همچنین آثاری که به ترجمهٔ آنها مبادرت کرده است، نوعی جهان‌بینی و خطی از تفکری روشن در همهٔ آثار دیده می‌شود. شباهتی که فارغ از تفاوت‌های فرهنگی و مغایرت در جزئیات داستان، در کلیت و محور درون‌مایه از الگویی مشخص تبعیت می‌کند، الگویی که به پیروی از اندیشه‌های مترجم، دغدغه‌های اجتماعی- سیاسی و رویکردهای اعتقادی و فلسفی او به انتخاب نمونه‌های خاصی از میان آثار منجر شده است.

عوامل مختلفی در شکل‌گیری اعتقاد، گرایش‌های دینی و نوع نگرش انسان به زندگی و فلسفهٔ حیات نقش‌آفرین‌اند و فضای اجتماعی، سیاسی، ایدئولوژیک، تاریخ، محیط و... در شمار برجسته‌ترین آنها قرار دارند. اما دراین‌میان، نقش خانواده و تربیت فردی بسیار پررنگ است؛ پس، با وجود دلایل پیش‌گفته، در این پژوهش به‌خصوص نسبت پدر و فرزندی دو نویسنده، در تشابه اعتقادات و دیدگاه‌های دینی و فلسفی آنها تأثیر به‌سزایی دارد، به‌ویژه با توجه به نقش برجستهٔ یوسف آشتیانی در تربیت پروین و شکل‌گیری سبک هنری او. بنابراین، تشابه آثار در این مضامین و نیز نزدیکی دیدگاه‌های فلسفی و اعتقادی سبب شد تا بخشی از مبحث مضامین به بررسی این جنبه از آثار اختصاص یابد.

جدول۶. درون‌مایه‌های فلسفی و دینی

مضمون	پروین	اعتصام‌الملک
تأثیر قضا و قدر	ص۷۹، ۱۹۲	دوما، ۱۳۲۱ش: ۲۶۸
طالع ناسازگار بیچارگان و ضعفا	ص۸۲، ۱۹۰	هوگو، بی‌تا: ۸۳

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

ستم و جور فلک و بی‌مهری زمانه	ص۶۸، ۱۰۰	هوگو، بی‌تا: ۳۰۳
رنج و سختی زندگی	ص۲۱، ۳۵، ۶۲	اعتصامی، ۱۳۲۱الف: ۱۳۲
اندیشهٔ مرگ و ناپایداری جهان	ص۷، ۹، ۱۹۶	لئوپاردی، ۱۳۲۱ش: ۹۵
بقا و ارزش روح و بی‌ارزشی تن	ص۱۲، ۱۴	اعتصامی، ۱۳۱۴ق: یا
ارزش عمر و زمان ـ اغتنام فرصت	ص۱۱، ۶۰، ۹۶	شیللر، ۱۳۲۱ش: ۴۶
در دم زیستن و به فکر فردا نبودن	ص۶۸، ۸۰، ۱۶۱	اعتصامی، ۱۳۲۱ب: ۲۹-۲۸
عبرت از گذشتگان	ص۸، ۶۴	اسمیث، ۱۳۲۱ش: ۱۲
راحتی از پی رنج	ص۸۶	اعتصامی، ۱۳۲۱الف: ۱۳۲
عظمت حق و حقیقت، قلّت درک بشر	ص۱۹، ۱۴۲، ۱۹۱	بریزبان، ۱۳۲۱ش: ۶۶

بدین‌ترتیب، گروه نخست، که با عنوان مضامین "اجتماعی‌ـ سیاسی" مشخص شده است، شامل مباحث متنوعی است که حدود ۴۲/۴۲ درصد از درون‌مایه‌های مشترک آثار را شامل می‌شود. این درحالی است که مضامین "اخلاقی" و "اعتقادی" نیز به‌ترتیب با دربرگرفتن ۴۰/۹ درصد و ۱۶/۶ درصد از کل مضامین، حجم چشم‌گیری را به‌خود اختصاص داده‌اند. این پژوهش با بررسی انطباقی آثار، به ادعای تأثیرپذیری مطلق پروین از اعتصام‌الملک شبهه وارد می‌کند؛ البته، نمی‌توان تشابهات گسترده و هم‌سانی‌های فراوان نوشته‌ها را نادیده گرفت، اما توجه به گفتمان مسلّط عصر و نیز مضامین آثار دیگر متفکران نیز، به‌ویژه در زمینه‌های اجتماعی‌ـ سیاسی، روزنهٔ دیگری در بحث می‌گشاید. با نظر به اوضاع خاص ایران در عصر مشروطه، اندیشه‌های جدید و دغدغه‌هایی نوظهور در بین مردم و به‌ویژه اقشار برجسته شکل گرفت که به جریان شعر و ادب نیز راه یافت؛ براین‌اساس، نمی‌توان گفت درون‌مایه‌هایی که در شعر پروین دیده می‌شود به‌طور قطع از آثار اعتصام‌الملک مأخوذ است، بلکه او در جایگاه انسانی مستقل با جهان‌بینی ویژه و نگرش خاص خود و نیز به‌منزلهٔ فردی از اجتماع که با مردم ارتباط دارد، دغدغه‌ها و اندیشه‌هایی را طرح می‌کند که ممکن است با بسیاری از شاعران و نویسندگان زمان ازجمله یوسف آشتیانی هم‌سانی‌هایی داشته باشد. بدین‌ترتیب، صدور حکمی قطعی مبنی بر تأثیرپذیری همه‌جانبه و بی‌چون‌وچرای پروین، نوعی سهل‌انگاری در پژوهش به حساب می‌آید، همان‌طورکه انکار کلی آن نیز از دقت و واقع‌نگری به دور است. گذشته‌ازاین، نمی‌توان نادیده گرفت که هردو این نویسندگان، به‌دلیل نزدیکی تجربه‌های اجتماعی، سیاسی، تاریخی (معاصربودن)، محیطی و... و نیز انتساب آثار هر دو به مکتب مسلط رمانتیسم عصر خودـ که در آثار همهٔ مؤلفان ادبی آن عصر، مؤلفه‌های محدود و مشترکی داردـ طبیعتاً به دیدگاه‌های مشترکی نیز در برخی زمینه‌ها دست یافته‌اند.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

۶. استقلال پروین

تأثیر نوشته‌های اعتصام‌الملک بر شعرهای پروین اعتصامی به‌منزلهٔ پیش‌متن انکارناپذیر است، اما بی‌تردید تخیل شاعرانهٔ پروین، از همان مضامین مشترک، اثری تازه و با نشان خاص خود او می‌آفریند، تاآنجاکه اغلب جز نشانه‌هایی کوچک از موضوع، مضمون و عناصر داستانی، چیزی برای پیوند با نوشتهٔ اصلی باقی نمی‌ماند. سبک یکسان شاعر در مجموعهٔ شعرهایش و روح مسلط بر آنها، فضای شعر او که هم حس حاکم بر آن و هم بسامد واژگانش، مبین نگاهی زنانه به مقولهٔ جهان و انسان است، شائبهٔ مردانه‌بودن شعر او را نفی می‌کند، هرچند از احساسات ویژهٔ زنانه و فردی خودش چیزی نگفته باشد.

شعر پروین ویژگی‌هایی دارد که تفاوت‌های سبکی دو هنرمند را در شیوهٔ نگارش آثار و نیز دلایل ماندگاری و شهرت او را در مقایسه با پدر آشکار می‌کند؛ همچون:

ـ استفادهٔ فراوان پروین از نقش‌آفرینان متفاوتی چون گل‌ها و گیاهان، اشیای محیط پیرامون و به‌ویژه ابزار، عناصر و وسائلی که با توجه به فرهنگ اجتماعی ایران بیشتر مورد استفادهٔ زنان قرار می‌گیرد.

ـ بهره‌گیری از قالب مناظره (گفت‌وگو) در سطحی گسترده که در آثار یوسف اعتصامی جز به‌دفعات محدود دیده نشده است که اگرچه فضایی دموکراتیک بر آن حاکم نیست و اغلب با غلبهٔ یک‌سوی مناظره، به نتیجه‌ای معین می‌انجامد، به‌هرروی، نوعی نگاه ویژه و مدرن را به نمایش می‌گذارد.

ـ زبان و ساختاری ویژه در روایت که انعکاس‌دهندهٔ نوعی نگرش تقابلی و مبتنی بر دوگانگی و دوسویگی است.

ـ استفاده از فضا و تصویرهایی که بیشتر تحت تأثیر سبک کهن فارسی قرار دارد، حتی در بازآفرینی اشعاری که با وام‌گیری از آثار اعتصام‌الملک سروده شده‌اند.

ـ ارائهٔ اندیشه‌ها و مضمون‌ها در قالب داستان‌های تخیلی که بر فضاهای طبیعی و ملموس محیط اطراف تحمیل شده‌اند و اغلب به‌دلیل گرایش ویژهٔ او به قالب مناظره و گونهٔ فابل شکل گرفته است.

ـ پرداختن به کلیت بحث و طرح جامع و کلی موضوع، بدون جزئی‌نگری و بررسی جوانب مختلف (آن‌گونه که در آثار اعتصام‌الملک هست) و درمقابل، طرح گسترده و مکرر برخی مضمون‌ها.

ـ برخورداری از نگاه سنّتی و بینشی محدودتر در مقایسه با اعتصام‌الملک حتی در طرح اندیشه‌ها و مضمون‌های جدید.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

۷. نتیجه‌گیری

بررسی‌های آماری همه‌جانبهٔ مقایسه‌ای، نه‌تنها حکم قطعی کتاب *تهمت شاعری* و...، بلکه فرض تأثیرپذیری همه‌جانبهٔ پروین از پدر را نیز منتفی می‌داند، اما تأثیرپذیری متعارف و به‌تعبیری پیوند بینامتنی شعر پروین با آثار اعتصام‌الملک بدیهی است و این هرگز به‌منزلهٔ تقلید و انفعال او دربرابر آثار پدر نیست. دستاورد این پژوهش، بیش‌ازآنکه نشان‌دهندهٔ این تأثیرات باشد، مبین نوآوری‌های پروین در ساختار، سبک و استقلال فکری اوست. اشعار او نشان‌دهندهٔ اندیشهٔ عدالت‌خواهانهٔ زنی حساس است که سراسر عمر کوتاهش در دغدغهٔ شکاف بین فرادست و فرودست سپری می‌شود، دغدغه‌ای که تنها با خلق جهانی آرمانی که در آن ضعیف حق خود را از قوی می‌ستاند تسکین می‌یابد. شعر او فریاد اعتراض به جهان دوقطبی است که گرچه در آثار اعتصام‌الملک نمونه‌هایی همانند دارد، به یک دستگاه منسجم فکری و هنری تبدیل نشده است و این پروین است که هم گفتمان حاکم را، هم برخی از مضامین آثار اعتصام‌الملک را و هم دغدغه‌های خود را در جهان روایی ساده‌ای بیان می‌کند. شعر او، مهر و نشان خودش را دارد.

پی‌نوشت

۱. معادل اصطلاح "Mental Picture" در نقد ادبی.

۲. مضمون در اینجا برابرنهاد Theme و موضوع، به معنای Subject/Topic است.

منابع

آیتی، عبدالحسین (۱۳۴۰) *کشف‌الحیل* (سه جلد در یک مجلّد). چاپ هفتم. تهران: بی‌جا.

اسمیث (۱۳۲۱ش) «به یک مومیایی مصر». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ دوم. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۱۲-۱۱.

اعتصامی، پروین (۱۳۳۳) *دیوان*. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی. چاپ چهارم. تهران: چاپخانهٔ مجلس.

اعتصامی، یوسف (۱۳۲۱ش. الف) *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی. چاپ دوم.

ـــــ (۱۳۲۱ش. ب) *نشریهٔ بهار*. دورهٔ دوم. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی. چاپ دوم.

ـــــ (۱۳۲۵ق) *خدعه و عشق* (مقدمه). تهران: مطبعهٔ فاروس.

ـــــ (۱۳۱۸ق) *تربیت نسوان*. تبریز: مطبعهٔ معارف.

ـــــ (۱۳۱۴ق) *سفرنامهٔ فیثاغورس* (مقدمه). تهران: مطبعهٔ مجلس.

ـــــ (بی‌تا) *تیره‌بختان* (مقدمه). تهران: مطبعهٔ مجلس.

بریزبان، آرتور (۱۳۲۱ش) «گذشته و آینده». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۵۴-۵۲.

ـــــ (۱۳۲۱ش) «آهن چه‌چیز است». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۶۷-۶۴.

ـــــ «در اینجا و در همه‌جا». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۷۷-۷۵.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]

[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]

ـــــــ «عزم و نشاط عنکبوت». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ دوم. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۱۶۶-۱۶۵.
تواین، مارک (۱۳۲۱ش) «فرشتهٔ نجات». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۲۲۳-۲۱۸.
تولستوی، لئو (۱۳۲۱ش) «قیامت». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ دوم. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۹۴-۸۰.
داد، سیما (۱۳۸۷) *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. چاپ چهارم. تهران: مروارید.
دوما، الکساندر (۱۳۲۱ش) «انژپیتو». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۲۶۹-۲۵۴.
ـــــــ و پروسپر کوپر (۱۳۲۱ش) «یک وکیل خائن یا ریشار دارلنتون». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی. چاپ دوم: ۳۷۱-۳۱۳.
دومر، پل (۱۳۲۱ش) «وظیفه چیست؟». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۱۳۸-۱۳۵.
زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶) «پروین: زنی مردانه در قلمرو شعر و عرفان». *با کاروان حلّه*. چاپ پانزدهم: تهران: علمی: ۳۷۳-۳۶۳.
شفیعی‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۸) *صورخیال در شعر فارسی*. چاپ سیزدهم. تهران: آگاه.
شمیسا، سیروس (۱۳۸۶) *بیان*. تهران: میترا.
شیللر (۱۳۲۱ش) «فشار استبداد». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ دوم. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۱۱۷-۱۱۰.
ـــــــ (۱۳۲۵ق) *خدعه و عشق*. تهران: مطبعهٔ فاروس.
کریمی‌حکاک، احمد (۱۳۸۴) *طلیعهٔ تجدد در شعر فارسی*. ترجمهٔ مسعود جعفری. تهران: مروارید.
گرکانی، فضل‌الـله (۱۳۵۶) *تهمت شاعری* (تحقیقی در احوال و دیوان اشعار پروین). تهران: روزنه.
گریوز، والیس و ویلیام ج. لیری (۱۳۸۶) «تصویر در داستان». در: *فنّ داستان‌نویسی*. ترجمهٔ محسن سلیمانی. چاپ پنجم. تهران: امیرکبیر: ۳۷۹-۳۸۴.
گورکی، ماکسیم (۱۳۲۱ش) «ساعت». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ اول. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۲۹-۳۴.
لئوپاردی (۱۳۲۱ش) «نغمهٔ شبانه». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ دوم. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۹۵-۹۶.
می (۱۳۲۱ش) «زن در قرن بیستم». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ دوم. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۲۹۶-۳۰۰.
ولک، رنه و آوستن وارن (۱۳۷۳) *نظریهٔ ادبیات*. ترجمهٔ ضیاء موحد و پرویز مهاجر. تهران: علمی و فرهنگی.
هوگو، ویکتور (بی‌تا) *تیره‌بختان*. تهران: مطبعهٔ مجلس.
ـــــــ (۱۳۲۱ش) «بیچاره طفل». *نشریهٔ بهار*. دورهٔ دوم. به‌کوشش ابوالفتح اعتصامی: ۶۰-۵۶.
یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۰) *چشمهٔ روشن*. تهران: علمی.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1395.24.81.7.9]
[DOI: 10.18869/acadpub.jpll.24.81.179]